

Поняття геополітичного образу в сучасній російській геополітиці

Марина Шульга,

кандидат філософських наук,
докторант кафедри політології
філософського факультету
Національного університету ім. Т. Шевченка

Синтез цілей-ідей, що визначаються геополітикою, та відповідних географічних конфігурацій і культурних архетипів досягається за допомогою поняття геополітичного образу, вироблення якого є провідною темою фундаментальних геополітичних розвідок в посткомуністичній Росії.

Вихідним для розуміння поняття геополітичного образу можна вважати словосполучення „устав долі” (М. Карамзін), котре М. Ільїн пропонує застосовувати в якості зручної понятійної рамки для позначення „формальної причини” покладання та досягнення цілей, його „першообразу” чи програми дій. „Такий „першообраз” постає зазвичай у вигляді особливої долі, покликання, Провидіння або історичної місії” [1, с. 337].

Згідно з Д. Замятіним, геополітичний образ є частковим випадком географічного образу, під яким слід розуміти сукупність уявлень про географічний простір, що формуються в результаті людської діяльності, пов'язаної з певним типом географічного простору – політико-географічним, культурно-географічним, соціально-географічним, економіко-географічним. Ці уявлення існують у вигляді компактних моделей певного типу географічного простору, створених для ефективнішого досягнення тих чи інших цілей. Необхідність осмислення способів конструювання таких моделей, вважає Д. Замятін, зумовлена можливістю оперувати не лише реальними географічними об'єктами чи їх поняттями, а самими географічними образами, які, відокремившись від реальних прототипів, живуть незалежно, так що на традиційний фізично-географічний простір накладаються численні „шари” його образів, осібних за походженням, структурами, способами функціонування і спеціалізації. „На певний політичний, фізичний і соціально-економічний географічний

**Поняття геополітичного образу
в сучасній російській геополітиці**

Марина Шульга

субстрат, базу даних накладаються різні, різнорідні політико-географічні та геополітичні уявлення, що інколи суперечать одне одному, – місцевого населення, військових, політичних і державних діячів, утворюючи складний конгломерат, систему політико-географічних образів, яка реагує на зовнішні впливи і змінює при цьому свою конфігурацію та структуру” [2, с. 128 – 129]. Тому сама влада можлива сьогодні не інакше, як серія певних нарративних образно-географічних стратегій, які, з одного боку, спираються на рівень розвитку географічних уявлень про певний простір, а з іншого – на специфічну політико-ідеологічну спрямованість різного роду акцій (воєнних, політичних, економічних, культурних), які здійснюються в цьому просторі різними зацікавленими силами чи державами.

На думку Д. Замятіна, географічний образ виникає внаслідок перетинання і взаємодії різних географічних та парагеографічних понять. Наприклад, культурологічних, історіософських, політологічних, економічних тощо. Отже, створений географічний образ одночасно є і модифікацією „старих” географічних знань, і новим географічним знанням, у якому географічний простір своєрідно „згорнутий” відповідно до певної мети чи ситуації. Це означає, що географічні образи одних і тих же географічних об’єктів можуть набувати різних форм залежно від цілей і завдань їх творців чи умов створення.

Завдяки різним географічним образам один і той же географічний простір може бути по-різному представлений у свідомості людей. „В загальному смислі географічний образ – це сукупність яскравих, характерних згрупованих знаків, символів, ключових уявлень, які описують якісь реальні простори (території, місцевості, регіони, країни, ландшафти тощо)” [2, с. 7]. Особливістю географічного образу є його властивість, по-перше, інтегрувати два типи знання – процедурне, тобто знання того, як треба діяти, і декларативне, тобто сукупність минулого досвіду стосовно тих чи інших подій та дій. Друга особливість – здатність переводити досить складні структури сприйняття і опису географічного простору в прості та універсальні коди шляхом вилучення непотрібних (з огляду на поставлену мету) географічних знань про ті чи інші об’єкти. Крім цього, за допомогою географічного образу різночасові події та факти можуть бути розміщені в одночасовій просторовій структурі.

Якщо географічний образ цілеспрямовано орієнтується на певну політичну мету, то він перетворюється на геополітичний образ. „Під геополітичним образом ...розуміється цілеспрямоване і чітко структуроване уявлення про географічний простір, яке включає найбільш яскраві і пам’ятні символи, знаки, образи та характеристики певних територій, країн, регіонів, котрі маркують останні з політичної точки зору” [2, с. 192 – 193]. У функціональному плані геополітичний образ дозволяє:

- 1) на макрорівні – формувати вигідні і надійні системи геополітичних

образів, що дають можливість досягати певних політичних цілей;

2) на мезорівні – створювати системи образів з огляду на завдання формування компромісного середовища під час міжнародних переговорів;

3) на рівні інтерпретацій – адаптувати міжнародні договори та рішення міжнародних конференцій до традиційної географічної карти шляхом створення над нею своєрідного історико-географічного образного простору.

Поняття геополітичного образу, вважає Д. Замятін, є методологічно цінним для геополітики. Воно дозволяє сформулювати певні її методологічні засади. По-перше, географічний простір сам по собі не є активним елементом якоїсь політичної системи чи важливим фактором політичного розвитку. Він стає таким, оскільки існує можливість його продуктивної політизації. Геополітика, відзначає Д. Замятін, здійснює тотальну політизацію географічного простору, яка є і засобом, і методом, і метою геополітики. По-друге, геополітика використовує традиційну географічну карту для створення і/чи реконструювання специфічних (політично орієнтованих) географічних образів, а тому в методологічному відношенні вона є чітко цілеспрямованою діяльністю, яка фактично сприяє максимальному розростанню та культивуванню географічних образів. „Можна сказати, що геополітика раціоналізує невідоме та непізнанне в політиці за допомогою картографічної/геопросторової „релаксації” [2, с. 58 – 59]. По-третє, геополітика є проектною діяльністю і моделюванням простих за своєю структурою географічних образів, які можуть бути базою для наукової, політичної, державної і суспільної діяльності. Йдеться, зокрема, про моделювання певних геопросторових символів, знаків, стереотипів, які передбачають досягнення певної мети чи певного стану того територіального об'єкта, на базі якого й формується образ. Проектність геополітики означає, що за рахунок змодельованих нею образів досягається перспективний, раніше недосяжний, інший стан географічного об'єкта з принципово новими параметрами. Фактично, зазначає Д. Замятін, відбувається кардинальна зміна змісту самого об'єкта, що, зрештою, може призвести до незворотної його структурної трансформації, а то й до зникнення.

Отже, геополітика спроможна створювати такі географічні образи, які, містячи „систему автоматичної трансформації власного субстрату”, можуть змінювати свою реальну основу, а тому – трансформувати реальну політичну карту й фактично управляти нею.

В. Цимбурський з цієї нагоди зауважує, що геополітика не лише шукає способів перетворення географічних структур на політичні, а й інколи зводить політичні утворення до чистої географії, здійснюючи тим самим політичне розчищення просторів для нових побудов. Д. Замятін же вказує, що геополітика повинна вміти реструктурувати традиційні географічні образи країн чи регіонів таким чином, щоб вони постали у вигляді поля потенційних образів. „В цьому контексті геополітику слід визначити як

**Поняття геополітичного образу
в сучасній російській геополітиці**

Марина Шульга

моделювання географічних образів ключових у політичному відношенні країн, районів, регіонів та територій; при цьому новостворені образи (знаки, символи, стереотипи) змінюють самі траєкторії політичного сприйняття певних країн та регіонів” [2, с. 64].

Звідси – набуття геополітикою всіх ознак ігрового світу, констатоване багатьма російськими дослідниками (С. Переслєгін, С. Лур’є, Л. Казарян), світу, який розвивається шляхом відокремлення образу від його носія (країни чи регіону) й невпинного „примірювання” популярних чи вигідних образів-масок. Перенесення географічного простору у віртуальне поле сконструйованих геополітикою образів уможливило його свідоме (з метою одержання певних якостей і ефектів) „розгортання”, „згортання” і навіть „викривлення”. В цьому сенсі геополітика перетворюється на геополітику образів, змістом якої є цілеспрямоване створення, позиціонування та маніпулювання спеціалізованими географічними образами в ментально-географічному просторі, яке дозволяє не лише інтерпретувати, а й конструювати в останньому важливі політичні, економічні та культурні події, надаючи їм довгостроково діючих бажаних образних конфігурацій.

Поняття геополітичного образу, окрім формулювання методологічних засад геополітики, дозволяє визначити певні закономірності її змістової еволюції. Перша закономірність полягає в постійній в історико-географічному контексті спробі осмислити геополітичну роль Євразії як єдиного можливого геополітичного центру світу, локалізованого у відповідних географічних координатах. Євразія в геополітиці, зазначає Д. Замятін, це, звичайно, зовсім інший образ, аніж Євразія в фізичній, економічній чи культурній географії. Друга закономірність пов’язана з образом кордону, який дедалі більше набуває цивілізаційних характеристик, що тягне за собою зростаючу популярність „м’яких” тлумачень поняття географічного простору. Третя закономірність стосується пошуку найзручніших, найекономічніших масштабних географічних образів світу, вироблення спеціальних методологічних операцій та процедур своєрідного методологічного піднесення над географічною картою, а також побудови більш операційних у змістовому геополітичному смислі географічних карт.

Створення ефективних геополітичних образів, зазначає Д. Замятін, багато в чому пов’язане з побудовою специфічних мовних стратегій, які дозволяють розширити й поглибити смислові навантаження традиційних геополітичних понять, перевести їх в нові ідеологічні і міфологічні контексти, а також продукувати принципово нові геополітичні інтерпретації. Справа не лише в тому, що розуміння фундаментальних геополітичних образів (Євразія, Європа, хартленд, лімітроф тощо) залежить від різних контекстів, прямо пов’язаних з динамікою певної мови, а й у тому, що використання геополітикою різних мовних стратегій може призводити до різної інтерпретації нею тих чи інших країн та

регіонів.

Першою такою стратегією Д. Замятін називає пряме продукування специфічних географічних образів шляхом артикуляції та інтерпретації елементів географічної карти. Остання в цьому випадку і є мовою геополітики, а будь-яка геополітична концепція тут, необхідно передбачаючи карту в якості свого фундаменту та письмового тексту, накладається на картографічні зображення й утворює їх специфічне об'ямування. Друга мовна стратегія передбачає „відокремлення” мови геополітики від її картографічної основи й полягає у безпосередньому маніпулюванні географічними концептами для створення автономних геополітичних образів, не пов'язаних прямо з інтерпретацією географічної карти. Третя мовна стратегія формує геополітичний образ у специфічному мовному середовищі, де географічні назви і поняття відіграють роль маркерів ідеологічно чи міфологічно насичених геополітичних образів. Так, поняття Європи, Азії, Америки, Китаю в 1920 – 1930 роках в СРСР осмислювалися через ідеологічну практику радянських лідерів і керівництва Комінтерну. Тут же припускається використання різного роду неологізмів та художньо-літературних, зокрема, поетичних, прийомів.

Поєднання всіх мовних стратегій дозволяє, на думку Д. Замятіна, не лише робити продумані кроки в просторі вже існуючих геополітичних образів та створювати нові досить потужні та ефективні, але й одночасно моделювати кілька найдієвіших геополітичних образів країни, подаючи їх в єдиній „зв'язці”. Провідна роль у цій „зв'язці” має належати ключовим геополітичним образам або базовим геополітичним образам-архетипам, тобто образам, здатним чинити вирішальний і довготривалий вплив на структурування решти геополітичних образів. Ключові геополітичні образи, підкреслює Д. Замятін, характеризуються найбільш цілеспрямованими геопросторовими уявленнями й найпотужнішими за впливом символами і знаками.

Оскільки у випадку геополітичного образу завжди йдеться про ототожнення певного географічного простору з відповідною політикою, то ефективність останньої багато в чому залежить від узгодженості саме ключових геополітичних образів. „Цілеспрямована геополітика – це, певною мірою, збалансованість зовнішніх і внутрішніх геополітичних образів, які розглядаються в єдиному образно-географічному полі” [2, с. 192]. При цьому один і той же ключовий геополітичний образ може виступати в різних „іпостасях”, що, будучи причиною неточностей в політичній ідентичності держави чи якогось політичного союзу, значно утруднює вироблення єдиної цілеспрямованої політичної стратегії. В. Юнгблуд, наприклад, зазначає, що зовнішньополітичне планування США в 1944 – 1945 роках оперувало трьома образами СРСР, які генетично сягали образу Російської імперії. Останній поставав у вигляді різних,

**Поняття геополітичного образу
в сучасній російській геополітиці**

Марина Шульга

більш-менш ідеальних моделей, в межах яких він набував характерних історичних, політичних та морально-етичних особливостей. Перший образ презентував СРСР як звичайну європейську державу, що, нарівні з іншими національними державами та багатонаціональними імперіями, провадила традиційну, освячену багатомісячним досвідом зовнішню політику. Відповідно, робився висновок, що Кремль має відмовитися від деяких ідеологічних настановлень на користь традиційних для Росії цілей, зокрема щодо Східної, Центральної і Південно-Східної Європи. Другий образ змальовував СРСР як агресивну, „напівазійську” державу, націлену на ідеологічну та воєнно-політичну конфронтацію. Третій же образ, поєднуючи риси першого і другого, робив акцент на суперечливості як розпізнавальної рисі Росії – СРСР. „Так, образ царської імперії і образ сталінської тоталітарної диктатури або ототожнювалися, або поєднувалися шляхом простого накладання одного на інший. Це призводило не лише до змішування понять, а й до прорахунків у галузі політичної стратегії” [5, с. 77].

Висновок, який можна зробити з аналізу перелічених образів, що фактично окреслювали певні альтернативи світових політичних процесів після Другої світової війни, зазначає В. Юнгблуд, полягає у важливості адекватного відображення новоформованої російської ідентичності за кордоном. Скажімо, руйнування образу ворога не повинно супроводжуватися руйнуванням образу Росії, який, у свою чергу, має створюватися шляхом синтезу власного історичного досвіду та сумісних з ним досягнень інших цивілізацій.

Згідно з Д. Замятіним, специфіка геополітичних образів Росії віддзеркалює дві особливості російського простору: його формування і розвиток є своєрідним „ментальним продуктом” існуючих в російському суспільстві соціальних груп та їх дискурсів, домінуючим серед яких є імперський дискурс, та його сприйняття у вигляді самостійного і доволі важливого владного ресурсу (якогось „тіньового уряду” чи „сірого кардинала”) внаслідок як фізичних розмірів, так і соціокультурного розмаїття і ландшафтної мозаїчності державної території.

Стосовно останнього Д. Замятін зазначає, що інерція сприйняття Росії в якості величезної „неповороткої” держави з неосвоєними досі просторами не є безпідставною. Б. Єрасов також вказує на „трудність” як на основну характеристику російського простору. Змістом цієї „трудності” є взаємна обумовленість захисту внаслідок відсутності суттєвих природних кордонів та експансії „впритул” до таких кордонів, наприклад, в напрямку виходу до максимального числа морів і океанів.

Відповідно, першою особливістю геополітичних образів Росії є їх базування на фундаментальному образі фронтиру, лінії, що рухається в напрямку природних кордонів Російської імперії, а другою – можливість невпинного нарощування за їх допомогою символічного капіталу для

провідних сил, що владно об'єднують країну. „Сам образ простору Росії несе в собі надзвичайно сильний політичний „заряд”, який може трансформувати домінуючі регіональні і геополітичні уявлення, змінити реальні політико-географічні конфігурації” [3, с. 39].

Своєрідним синтезом цих особливостей можна вважати образ Росії як „Імперії Простору”, за допомогою якого російський простір сам по собі сприймається як абсолютний, „тотальний” дискурс влади, в якому владні відносини є відносинами просторовими. Своєрідними проєкціями цього образу на проблематику світового розвитку є, по-перше, сприйняття Росії як великої держави безвідносно до конкретної (в тому числі й сучасної) геополітичної і геоекономічної ситуації. Таке сприйняття дозволяє Росії дотримуватися зовнішньополітичної стратегії, зокрема – у спілкуванні з провідними державами сучасності. Стійкість такого сприйняття, на думку Д. Замятіна, можна пояснити його прийнятністю для самих цих держав, оскільки воно дозволяє їм використовувати у стосунках з Росією відносно прості і звичні геополітичні коди. Друга „світова” проєкція „Імперії Простору” – це сприйняття Росії в якості фронтірної (і в політичному, і в цивілізаційному сенсі) держави. Таке сприйняття актуалізується кризовими ситуаціями, бо відчуття фронтірності полегшує внутрішньополітичне маневрування російських еліт, маючи, однак, своїм зворотним боком утруднення розуміння зовнішньої політики Росії її партнерами.

Якщо перша проєкція висуває перед Росією завдання готовності до швидких внутрішніх соціальних і політичних перетворень, то друга – завдання знаходити надійних союзників, близьких їй за своїми соціокультурними настановами, які передбачають існування паралельних чи протиставлених одне одному географічних і геополітичних образів, що можуть бути, відповідно, взаємно перекладеними на мову одне одного або ж використаними для досягнення інших, аніж ті, що ними передбачаються, цілей. „Не випадково під час американського вторгнення в Ірак у березні – квітні 2003 року Саддам Хусейн та частина політичної еліти, що його підтримувала, активно використовували образ Сталінграда, намагаючись зобразити Багдад містом, який поховає під своїми руїнами армії завойовників” [4, с. 113 – 114].

Водночас фундаментальний образ фронтіру, засвідчений повторюваністю деяких символів і знаків приєднання та освоєння нових територій (Кавказ, Сибір, Далекий Схід), передбачає знаково символічну конвенцію просторів Північної Америки та Північної Євразії, що може бути доповнена аналогічною „конвенцією” цих просторів зі слабо освоєними частинами решти континентів. І. Ісаєв вважає також, що не лише схожим статусом політичного аутсайдера у сфері світової політики, а й певним відчуттям неосяжності власних життєвих просторів можна значною мірою

Поняття геополітичного образу в сучасній російській геополітиці

Марина Шульга

пояснити політичні симпатії Росії до таких гігантів (у сенсі розміру територій та кількості населення), як Китай та Індія.

Загалом, на думку Д. Замятіна, дослідження геополітичних образів Росії пов'язане з певними складнощами, а саме: 1) навіть при серйозних коливаннях розміри території Росії за останні триста років були настільки великими, що створення лише одного – двох геополітичних образів та маніпулювання ними з метою наукового дослідження практично неможливе; 2) врахування переваг та вад геополітичного положення Росії в межах цього періоду не було достатньо адекватним, що призводило до певної „недоношеності” її геополітичних образів, що виникали стихійно чи культивувалися свідомо; 3) більшість геополітичних образів Росії, які й досі перебувають в обігу, переважно спекулювали або на очевидних фізико-географічних особливостях Росії, або ж на її досить поверховій ідеологічній „упаковці”. Тому на сьогодні, зазначає вчений, завдання полягає у виробленні кількох найбільш значимих за своїм впливом і практичними наслідками геополітичних образів Росії, презентації їх у межах цілісної образно-геополітичної системи Росії та подальшому опрацюванні можливих „конфігурацій і структур” останньої.

Подібну думку висловлює і Л. Бляхер, згідно з яким специфіка політичних процесів у пострадянській Росії полягає у співіснуванні різних культурно-політичних патернів у межах одного й того ж політичного простору. Кожний з цих патернів має власні механізми побудови та презентації, які, однак, в рамках єдиного політичного дискурсу „замовкають” і виштовхуються у сферу „непойменованого”. Встановлення ж особливостей кожного патерна, принципів їх розмежування та поєднання в певний „масштабний смисловий комплекс” лише й може дати цілісне уявлення про сучасну Росію.

Відповідно, з'ясування ключових геополітичних образів Росії (історично сформованих та нині актуалізованих) становить окрему тему фундаментальних геополітичних розвідок в посткомуністичній Росії. Важливість цієї теми зумовлена, на думку Д. Замятіна, тим, що будь-яка ідентичність (в тім числі й геополітична) стверджує себе в низці співіснуючих та дотичних один до одного образів, здатних стати основою цілеспрямованої діяльності. „Місце Росії в глобальному (світовому) розвитку визначається не стільки її позиціонуванням стосовно зовнішніх політичних акторів, скільки внутрішніми досить стійкими та довготривалими геополітичними образами-архетипами” [4, с. 103]. У цьому сенсі можна стверджувати, що геополітичне мислення пов'язане з неусвідомленими чи несвідомими моделями, які становлять фундамент схожих геополітичних уявлень і поглядів досить різних політиків і вчених. Континентальна ідентичність, важливість якої для Росії обстоюють російські вчені, теж є не чим іншим, як „клубком” заплутаних геополітичних образів, які, на перший погляд, суперечать одне одному.

Література:

1. **Ильин М. В.** Слова и смыслы. Опыт описания ключевых политических понятий. – М., 1997.
2. **Замятин Д. В.** Власть пространства и пространство власти. – М., 2004.
3. **Замятин Д. В.** Политико-географические образы российского пространства // Пространство как фактор политических трансформаций: Сб. научных трудов. – М., 2003.
4. **Замятин Д. В.** Российские политики мирового развития: образы и их интерпретации // Полис. – 2004. – № 4.
5. **Юнгблуд В. Т.** „Образы российской империи” и внешнеполитическое планирование в США в 1944 – 1945 гг. // США: Экономика. Политика. Идеология. – 1998. – № 6.